LENGYEL ANDRÁS

Háborúvesztés és irodalom

JEGYZETEK EGY MEGNYUGTATÓAN MÁIG FEL NEM DOLGOZOTT PROBLÉMAKÖRRŐL

1.

Irodalom és háború viszonyát egy sematikus oppozícióként szeretjük megadni: a gyilkoló, romboló háborúval szemben az irodalom a humanista ellenpólus. Ez a beállítódás nem teljesen alaptalan, de kizárólagos érvénnyel semmiképpen nem lehet elfogadni – háború és irodalom reálviszonya ennél mindenképpen komplikáltabb és ellentmondásosabb. Ha eltekintünk a különböző dicsőítő hősi énekektől s hasonlóktól (amelyek pedig elég nagy szövegkorpuszt alkotnak), a viszony még akkor is csak bonyolult alakzatként írható le. Mindenekelőtt azért, mert – tetszik vagy sem – a háború is, az irodalom is ugyanannak a rejtett mélystruktúrának a maga eszközeivel való kifejeződése: mindkettőben ugyanaz a dinamika ad magáról hírt. Az emberi életeket kioltó tett és a szó, amely az irodalom anyaga és eszköze, persze elég nagy mértékben eltérő jellegű ahhoz, hogy a mindkettőben megjelenő kifejeződés közé ne tegyünk egyenlőségjelet. Más gyilkolni és más, mondjuk, a gyilkolásról írni vagy beszélni. De a különbség természete nem rejtheti el a mélyebben fekvő összefüggést. Azt ugyanis, hogy – egy régi gondolkodó szavait idézve – minden anyagi, ami az embert mozgatja, a fejen megy keresztül. Márpedig a katona (s a katonát irányító politikus) ugyanannak a valóságnak az értelmezője és kifejezője, mint a szóval (vagy ahogy az irodalmi bonmot állítja: az alannyal és állítmánnyal) bajlódó író. Ugyanaz a történeti téridő határozza meg mindkettő valóságértelmező lehetőségeit. Az az összefüggésrendszer, amelyet a „hadművészet" a maga logikája szerint „racionalizál", ugyanaz, amelyet a szó „művészei" a maguk szövegképző logikája szerint jól megformált, „olvasható" szöveggé alakítanak. (Nem szokás számolni vele, de tény: a modern irodalom szükségképpen kifejezi a modernitás – értsd: a kapitalizmus – sötét oldalát is, és ezzel – pusztán a kifejezés, a megjelenítés révén – egyféle legitimitást teremt bizonyos tapasztalatoknak. A „természetesnek", az evidensnek a státuszába emeli azokat. „Őskonzervatív" oldalról ezeket a tapasztalatokat szokás a „perverziók" körébe utalni, holott ezek nem egyéni anomáliák, hanem – tetszik vagy sem – törvényszerűségek.) S ha komolyan vesszük azt a tézist, hogy minden, minket mozgató impulzus a „fej" médiumán keresztül ölt alakot, be kell vallanunk, a háborúk létében az irodalom alighanem fontosabb szerepet játszik, mint a „csak" végrehajtó erőszakalkalmazók: a katonák és a hadseregek. A világ (a valóság) elsődleges értelmezésének ereje ugyanis a speciális – mondhatnánk – ágazati értelmezéseket is befolyásolja. Jó-e a világ vagy rossz, van-e ellenség, amelytől félni kell, s amelyet el kell pusztítani, előbb mondja meg az irodalom, mint a katona, aki fellép az „ellenség" ellen. Az ellenség képe mindig, jóval a katonai döntéseket megelőzően, már preformált gondolati alakzatként a katonák előtt jár. Az írók a verbális kifejezés (s ami a kifejezéssel együtt születik meg, az értelmezés) specialistái. S amit ők leírnak, elképzelnek, megformálnak, az – fikcióként is – előkészíti a valóságértelmezést mindenki más számára. Minél jobb az író, annál inkább.

Az elsődleges persze a mélystruktúra, amely az emberekben – írókban s katonákban egyaránt – kifejeződésre tör. S ennek a mélystruktúrának a történetileg alakuló konfliktuspotenciálja az időben haladva változik: nő vagy csökken. A háború, az irodalom s mindkettő közös történeti mélystruktúrája tehát nagyon bonyolult relációt alkot. S vannak történeti pillanatok, mint pl. az „összeomlás", a háborús vereség pillanata, amikor ez a reláció különösen élesen és (újabb) ellentmondásokat generálóan mutatkozik meg.

Az első világháború vége magyar szempontból jellegzetesen ilyen szituáció volt.

2.

Mi tette különösen élessé a „nagy háborút"? Vagy úgy is kérdezhetjük, mi volt az igazi tétje? Ez nem operettháború volt (ahhoz túl sok vér folyt, és túl sok érték pusztult el). S maguk a konfliktusok is sok vonatkozásban új természetűek voltak, túlmentek a „hagyományos" rivalizáláson, az agresszív indulatokon, az érzelmeken. Ha megkaparjuk a felületet, érdekes paradoxonokra bukkanunk. Például a hadviselő birodalmak uralkodói nem kis százalékban rokonságban álltak egymással, gondoljunk csak a német császárra és protagonistájára, az orosz cárra. Márpedig az uralkodói körbeházasodások hagyományosan éppen a szövetségesi viszony kialakítása érdekében köttettek: ne legyek azzal ellenséges viszonyban, akivel előnyösebb jóban lenni. Az uralkodói házasodások eminensen politikai és diplomáciai aktusok voltak, a konfliktusok elsimításának, illetve más területre való áthelyezésének bevált eszközei. Az első világháború, amely csak egy újabb, immár sokadik Balkán-háborúnak indult, esetében ez a hagyományos, premodern diplomácia nem érte el célját. S ha belegondolunk, hogy a háborút egy olyan birodalom olyan uralkodója, Ferenc József indította el („robbantotta ki"), akinek a jellemzésére az agresszív viselkedés egyáltalán nem hozható föl, csupán öreg, kötelességteljesítő bürokrata volt, aki szíve szerint aligha háborúzott volna, a helyzet még paradoxabb. Nyilvánvaló, hogy az ellentétek a személyes érzelmeknél, rokon- és ellenszenveknél sokkal mélyebben fekvő összefüggésekben keresendők. Ez az összefüggés a kapitalista világgazdaság globalizálódó kiterjedésében érhető tetten. A harc, sans phrase, a tőkeértékesülés lehetőségeinek kiterjesztéséért vagy/és megőrzéséért folyt, s ez az érdek egy nagyon kemény, személytelen és semmire tekintettel nem lévő logikát hozott működésbe. Az értékesülni nem tudó tőke ugyanis nem tőke, „csak" holt pénz, s ha a profit elmarad, az deficitessé teszi mindazt, ami erre a „gazdasági" tevékenységre épült. A romló, gyengülő gazdaság magával rántja a mindennapi élet egész építményét – a tömegek napi szerény létfenntartását éppúgy, mint a reprezentáló luxus lehetőségét vagy a jövőt előkészítő oktatást, a jelent fenntartó egészségügyet stb. A tőkeértékesülés lehetőségéért vívott harc tehát szó szerint az élet egész adott rendjének fenntartásáért folyt. Vagy terjeszkedem, vagy visszaszorulok, tertium non datur. S ez a helyzet különös élességgel állította szembe a nagyon erős, de történetileg már gyengülő brit birodalmat és az oroszlánkörmeit mutogató, nagyon vitális, jelentős gazdasági teljesítményekre képes, egységesülő német birodalmat. Egy csárdában két dudás – a brit és a német gazdaság – nem férhetett meg, a pozícióharc szó szerint vérre ment. A tét az egységesülő (globalizálódó) világgazdaság vezető pozíciójának (s mindannak, ami azzal járt) megszerzése volt. A helyzetet pedig két, nagyon különböző, de egyaránt fontos világtörténeti szerep kiformálódása végzetesen komplikálta. A kapitalista világgazdaság egyik gyönge eleme, Oroszország olyan zavaró szociokulturális konstrukciókat termelt ki magából, amelyek – kritikai potenciáljuk révén – az egész világgazdaság legitimációját is veszélyeztették, és ugyanakkor maga a birodalom – „elmaradottsága" ellenére – hihetetlen nagy

nyers erőt képviselt. A másik új szerep pedig az USA önerejére ébredéséből fakadt. A brit és a német tőke helyosztó versengésébe az USA – amely a surranópályán, észrevétlenül a világ legerősebb gazdaságává vált –, „kívülről", egy másik kontinensről immár úgy szólhatott bele, hogy gazdasági és katonai jelenléte automatikusan politikai erejét és szerepét is evidenssé tette, s ugyanakkor a brit–német versengést a maga módján s a maga javára döntötte el. Ez pedig nem kevesebbet jelentett, mint hogy a gazdasági erőviszonyok újrarendeződésén túl a világ politikai térképe is teljesen új alakzatokat vett föl. S mivel mindez nem steril, mindenki által azonnal átlátható logikaként, hanem eszmékkel, érzelmekkel, illúziókkal szennyezetten tört utat magának, a nyers logika és az e logikára tapadó, a logikát sok ponton el is fedő szó összefonódott, s a lényeg „átláthatatlanná" vált. A háború egyénileg „felismert" okláncolatok egymással rivalizáló, egymást is hatástalanító kusza sorozataként jelent meg a fejekben. A háború „okáról" „mindenkinek" – az utca emberének éppúgy, mint a politikusoknak vagy a világ hivatásos magyarázóinak – volt véleménye, de e vélemények összhangja csak hamis, illuzórikus formákban valósulhatott meg. A reális felismerések belevesztek az értelmezések káoszába. A *doxa*, mint általában, a nagy háborút illetően is felülírta a realitásokat.

Az irodalom, vagy ha úgy jobban hangzik, a gondolkodás történetének kutatói ma ezekkel a doxákkal birkóznak, ezek speciális logikáját igyekeznek megérteni és leírni.

3.

A háború elvesztése a modern magyar történelem *originális* – újszerű és elementáris erejű – *katasztrófája* volt, hatástörténete máig nem záródott le. A történet főbb eseményei könnyen megnevezhetők: (1) az „összeomlás", (2) az úgynevezett „őszirózsás forradalom", (3) a volt miniszterelnök, Tisza István gróf meggyilkolása, (4) az előre menekülés a nyers kommunizmusba, (5) az új globális világrend ideiglenes nemzetközi jogi szentesítése (a közbeszédben: „Trianon"). Mindegyik esemény irodalmi dimenzióval is bír: az eseményeket az irodalom előkészítette, kifejezte vagy narratívává alakította (értsd: „megmagyarázta"). Maguknak az eseményeknek a mibenléte azonban évszázados távlatból sem evidens, igazában csak rivalizáló narratív identitásaik érzékelhetők. A megnyugtatóan pontos meghatározásuk várat magára.

Az első kérdés mindjárt az: mi omlott össze 1918 őszén? A közkeletű válasz erre az: a „történeti Magyarország". Ez azonban egész egyszerűen nem igaz. 1918 őszén egy alig fél évszázados államkonstrukció, az Osztrák–Magyar Monarchia omlott össze – a „történeti Magyarországot" már rég, évszázadokkal korábban maga alá temette a történelem. Kb. négy évszázadon át nem is létezett magyar állam (ha tetszik, Magyarország), csak egy idegen dinasztia uralma alatt álló középkori birodalomba beleszorult demográfiai és szociokulturális „magyar" enklávé vészelte át az időket. Ez a magyar enklávé ugyan egy hajdani jelentős európai hatalom maradványaiból, roncsaiból állt össze, de a költő meghatározása: „nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács", pontos. Mohács után nemcsak az ország, a hajdani birodalom közjogi státusa rendült meg, de jelentős – és végzetes – demográfiai veszteség, kulturális töréssorozat és deformáció is bekövetkezett. S – mondhatnánk: törvényszerűen – uralkodó „nemzeti" vonássá sűrűsödött össze a sérelmi érzület és a sérelmi „politika". (A veszteségekre jellemző, hogy a törökök kiűzése után Békés vármegyét például szlovákok betelepítésével kellett újra működőképessé tenni: a magyar etnikum – s ami nem kevésbé fontos: a magyar munkaerő – e területen lényegében kihalt. S az új, regionális arisztokrácia is nem a helyi hagyományokba ágyazódott be, hanem ún. birodalmi arisztokrácia volt, amely „érdemeiért" itt kapott jutalmat.) A magyar

kultúra persze időről időre életjelt adott magáról, sok-sok hősies egyéni teljesítmény adta meg azt az illúziót, hogy a magyarság „életképes", „lesz magyar újjászületés" – a döntő pontokon azonban ezek a kísérletek rendre elbuktak. E helyzetből az Osztrák–Magyar Monarchia létrejötte, azaz a Habsburg-házzal való magyar kiegyezés (1867) reális kitörési lehetőséget kínált föl. A magyar önállóság ugyan továbbra sem jött létre (önálló magyar pénz-, had- és külügy például változatlanul nem létezett), de az ország „társbérletben" európai középhatalom lett, s beindult egy nagyarányú, az élet minden területére kiterjedő modernizáció. Megszületett, ha közjogilag ugyan csak társbérletben is, a „modern Magyarország": s a modern – kapitalizálódó – gazdaság éppúgy kiépült, mint például a modern irodalom. S ha felemásan is, megszületett és intézményesedett a modern magyar társadalom is. Ez a modernizáció azonban strukturálisan alá volt aknázva. Az ország demográfiai deficitje, s a deficit miatti félelem behatárolta a demokratizálódás lehetőségeit, és – a „nemzetiségi kérdés" formájában – egy olyan belső feszültségteret eredményezett, amely az újdonsült államiság létét is kérdésessé tette. Éles kérdés lett: a nemzetiségek a Monarchián belül vagy kívül akarnak-e boldogulni? S ami még ennél is súlyosabb probléma volt: nemcsak a magyar „félbirodalom" modernizálódott, fejlődött, de a világgazdaság is nagy átalakulásokon ment keresztül, s az „egységesülés" két oldalról is ellenérdekeltségeket szült: a Monarchiához képest „elmaradott" régiók térnyerési igénye szembefordította őket a magyar érdekekkel, a világgazdaság addig domináló erőcentruma, a brit birodalom pedig az osztrák–magyar erőfeszítésekben is mint a dinamikusan fejlődő német gazdaság szatellitjében eliminálandó veszélyeket érzékelt. Magyarán: a modernizálódó Monarchia a globalizáció első nagy hullámának „hullámverésébe" került: pozícióinak megroppantása erős hatalmak és feltörekvő új erők közös érdeke volt.

A háború elveszítése ezt a modernizálódó Monarchiát roppantotta össze. Mint (viszonylag) erősödő riválist, s mint a nemzetiségei „nemzeti önrendelkezését" akadályozó „atavisztikus" képződményt. Hogy ez magyar szempontból súlyos törést jelentett, könnyű belátni. Hogy a „győztesek" győzelme is problematikus lett: amennyit nyertek rajta, legalább annyit vesztettek is, nehezebben fölmérhető, de tény: e győzelem következtében az *első világháború lezárhatatlannak* bizonyult, a „másodikban" hamarosan, közvetlenül is folytatódott, s a két nagy háború pusztító hatása radikálisan leértékelte Európát. A „nyertesek" Európáját is. Az új világrendszer centruma egyszer s mindenkorra Európán kívülre került.

4.

A magyar összeomlásnak két, alapvető jelentőségű irodalmi dokumentuma is van. Az egyik Ady utolsó verse, az *Üdvözlet a győzőne*k. Ezt a már nagybeteg, szó szerint: roncs Ady írta, utolsó költői erőfeszítésével, de hibátlan éleslátással és moralitással. „Elismerte" a vereséget, s nevén nevezte azt, ami bekövetkezett. Illúziótlanul kimondta, a „taposás" és a „tiprás" ideje következik, a „győzők" kegyére vagyunk utalva: „Ne tapossatok rajta nagyon, / Ne tiporjatok rajta nagyon, / Vér-vesztes, szegény, szép szívünkön, / Ki, íme, száguldani akar." S ő, a dualizmus rendszerének legnagyobb kritikusa, a „győzők" szép szólamaival („nemzeti önrendelkezés", „demokrácia" stb.) ellentétben, felismerte s kimondta, itt a modernitás önellentmondása érvényesült: „Mi voltunk a földnek bolondja, / Elhasznált, szegény magyarok, / És most jöjjetek, győztesek: / Üdvözlet a győzőnek." A modernitás optimista forgatókönyve a visszájára fordult. Valami olyan következett be, amely nem következhetett volna be a modernség explicit, kimondott, hangoztatott perspektíváján belül. De a háború nyilvánvalóvá tette, ami addig is sejthető volt: a

modernségnek megvolt a sötét, romboló oldala is, amely érdekeit vérözönön keresztül is érvényesítette. A pallérozó, „civilizáló" funkcióval párhuzamosan, azzal összefonódva s attól el nem választhatóan, a barbarizálódás dinamikája is érvényesült benne. S a modernség magyarországi faltörő kosa, Ady ezt ki merte mondani. A globális kapitalizmus pozícióharcának győztes koalíciója ugyanúgy a „vae victis" elvét érvényesítette, mint az antikvitás barbár hadvezére, amikor a mérleg serpenyőjébe a kardját helyezte nyomatékul. A másik reprezentatív irodalmi gesztus – sokakat talán meglep ez – a remek verselési érzékű, de mégiscsak második vonalbeli regionális költő, Áprily Lajos *Tetőn* című verse. A Kós Károlynak ajánlott *Tetőn* egyrészt az összeomlás érzelmi dokumentációja, másrészt a modernitás kíméletlenségeire adott, lokálisan (még) lehetséges stabilizáló program verse. Az első két sor rendkívül tömör helyzetkép: „Ősz nem sodort még annyi árva lombot, / annyi riadt szót: »Minden összeomlott«..." E két sor az elementáris megrendülés szava, s csakugyan „minden összeomlott". S az erre való reagálás is, bár csak lokális érvényű, újszerű, *nem* antidemokratikus opció: „Nappal kószáltam, éjjel nem pihentem, / vasárnap reggel a hegyekre mentem. // Ott lent sötét ködöt kavart a katlan. / Itt fenn: a vén hegy állott mozdulatlan." Ez az opció egy természetközeli, premodern gesztus: a természethez és a történeti hagyományhoz való visszahátrálás gesztusa. Mert „titokzatos szót mondtam akkor: / Erdély..."

De ne legyenek kétségeink: mindkét vers, bár egymástól nagyon különböznek, a modernitás törésének dokumentuma.

5.

Amikor 1918 őszén kitört a forradalom, a Nyugat főszerkesztője, a modernizálódásért vívott harc egyik legkeményebb és legokosabb frontembere, Ignotus Hugó elsírta magát. Nem a boldogságtól vagy a meghatottságtól, hanem a félelemtől, pontosabban a forradalom hiábavalóságának tudatától. Tudta, az adott szituációban mindaz, amit a forradalom kinyilvánított (önálló magyar állam, demokratizálódás stb.) amúgy is bekövetkezett volna, de „forradalmi" megrázkódtatások nélkül. Az utca forradalma azonban nem a politikai racionalitás érvényesülése, hanem egy mélyebben fekvő, öntörvényű szociálpszichológiai dinamika eredménye volt. Azóta is vitatéma persze, ki „csinálta" a forradalmat? Kinek az „érdeme", vagy, ellenkezőleg, kinek a „bűne", hogy bekövetkezett? Ha monokauzális magyarázatot akarunk adni, sokféle válasz adható, attól függően, mi a személyes érdekeltségünk. Heroizálhatunk és stigmatizálhatunk csoportokat és egyéneket, adalékok minden opcióhoz vannak. A forradalom azonban, mint mindig és mindenhol, itt is kollektív teljesítmény volt. De ha mégis egyetlen okra akarjuk visszavezetni a történéseket, egy végső ok csakugyan megnevezhető: a háború. A háború, amely tektonikus feszültségek megjelenése volt, amely minden feszültséget a végletekig kiélezett, s minden kötöttséget, a szociabilitás kohézióját is föllazította. S nem utolsósorban paradox szituációkat teremtett. A háború végi forradalmak (nemcsak a magyar), ahogy egy régi előadásában Szabó Miklós joggal hangsúlyozta, a „front forradalmai" voltak. Ilyen volt „a két orosz forradalom, a '18 őszi magyar forradalom és a '18 őszi német és ausztriai forradalmak is. Ezek tulajdonképpen a hadseregek lázadásai voltak, amelyek legénysége ezekben az agrár-országokban gyakorlatilag mindenütt elsősorban parasztokból állt. (…) Amikor fölbomlottak a frontok, '18 őszén az országra, elsősorban a fővárosra zúdult egy parasztokból álló tömeg és ez fölborította a politikai viszonyokat. (…) Remélték, hogy kapnak valami segélyt, amivel továbbmehetnek, addig Pesten várták, hogy mi lesz, mi fog történni, ők voltak a forradalmi, szélsőségesen radikális elemek.

Kétszeresen is: úgyis mint katonák, akik a háború ellen lázadtak fel és úgyis mint parasztok – a legszegényebb, földnélküli parasztok". Az elégedetlenségnek ez az amorf potenciálja persze *nem* önmagában volt jelen a színen. A modernitás, a kapitalizmus ellentmondásait leképezve (s egyben kódolva!) igen sok eszmét produkált, amelyek így vagy úgy az adott élet alapjaira reflektáltak, s az adekvát értelmezés és magyarázat igényével léptek föl. Ezeknek az eszméknek a termeléséből az írók, akik az adott viszonyok közt egyben jórészt újságírók is voltak, igencsak kivették a részüket. De az eszmék kiforrását egy hatalmi szisztéma s egy, az élet minden területére kiterjedő intézményrendszer együtt modulálta. S az egyik sajátosság már az volt, ami a régi, premodern gyakorlat eleven cáfolataként vált uralkodóvá. Juhász Gyula szerette idézni: „bármily bolondul forr a must, bor lesz belőle". Nos, a modernitás kibontakozása éppen ennek az elvnek az érvényesülését lehetetlenítette el. A sok eszme és eszmei ajánlat egymással keveredve és kavarodva, egymást szennyezve és hatástalanítva éppen a tisztánlátás lehetőségét kuszálta össze. Azaz a rendszer összeomlásáig még a legradikálisabb, legvégletesebb eszme is a rendszert stabilizálta, az összeomlás pillanatában pedig mindent káosszá változtatott. Hogy az eszméknek ez az ezerfelé hasadása s így mélyen problematikussá válása milyen deformáló hatású volt, mi sem mutatja jobban, mint a századforduló legradikálisabb és legnagyobb erejű rendszerkritikai eszméjének, az úgynevezett „marxizmusnak" az állapota. Nemcsak az a paradox helyzet állt elő, hogy ennek az izmusnak a névadója, Karl Marx már korábban kijelentette, hogy ő „nem marxista", de a magukat marxistának nevező áramlatok is ádáz harcban álltak egymással. (A „bolsevikok" és a „mensevikek", a német „revizionisták" és, mondjuk, a szindikalisták például igencsak nehezen voltak egy nevezőre hozhatók. A megoszlás, fragmentarizálódás s végső soron az egymás közötti harc a marxizmus egész történetén végighúzódik.) S ha ezt valaki csak a politikai eszmék történetére szeretné leszűkíteni, súlyosan tévedne. Az irodalmi eszmék története sem kevésbé kaotikus. Hogy mi például a „modern irodalom", azt egymást mélyen megvető, egymást érvénytelennek nyilvánító értelmezési ajánlatok „mondták meg". A Nyugat még nem volt tíz éves sem, amikor a rivális irodalmi gyakorlat, az avantgárd már föllépett, s így tovább. Azaz a kapitalizmusnak évekig tartó világégésbe torkolló nagy ellenmondásaival és pusztító potenciáljával szemben nem volt, nem lehetett egyetlen generális elleneszme, amely könnyen és hatékonyan operacionalizálható lett volna, s ehhez a szükséges intézményrendszer sem jött, sőt nem is jöhetett létre. A magyar ellenkultúra például, amely a dualizmus utolsó másfél-két évtizedére már nagyon jelentős megerősödést mutatott, s a magyar szellemi élet elég nagy százaléka már csak ennek az ellenkultúrának a kereteiben értelmezhető helyesen, eufemisztikusan szólva is hihetetlen tarkaságot mutatott. Kívülről, talán, egységes tömbnek látszott (sötétben minden tehén fekete), de belül kibékíthetetlen ellentétek formálódtak. Szimptomatikus (s egyben szimbolikus), hogy az úgynevezett polgári radikálisok emblematikus vezetője, Jászi Oszkár például nem a magyar reakciósok, hanem a kommunisták elől menekült emigrációba. (Hogy azután élete végéig tartó emigrációban már a magyar reakció tartotta, az más kérdés.)

A modernitásnak ez az eszmetermelő bősége és a burjánzó eszméknek az egymást deformáló (s jórészt hatástalanító) inkongruenciája magát a forradalmat, az elementáris és teljesen érthető s indokolt elégedetlenség kirobbanását is esetleges és véletlenszerű irányultságúvá tette, s a kudarc törvényszerű volt.

6.
Tisza István volt miniszterelnök meggyilkolása, amely utólag a magyar reakció szótárában a „forradalom igazi arcát megmutató" *skandalum* lett, s amely a „másik" oldalról is „érthető, de fölösleges" *atrocitásként* magyarázódott, azt kell mondanunk, törvényszerű és szimbolikus aktus volt. Tiszának, mint akinek a neve okkal vagy ok nélkül, de nagyon szorosan összekapcsolódott a köztudatban a háborúval, a háború szörnyűségei után, az összeomlás légkörében nem lehetett más sorsa. Meggyilkolása szociálpszichológiai törvényszerűség volt.

Ez, ha a közhangulat mozgásának előtörténetét is figyelembe vesszük, teljesen evidens. Kosztolányi Dezső, aki nem volt egy grál-lovag, s az erkölcs magyar szobrát sem róla célszerű megmintázni, ám okos és érzékeny, majdnem-zseni volt, akinek kivételesen jó érzéke volt a közhangulat változásaira, *Szörny* címmel már 1917-ben írt egy „báb- és rímjátékot". Hogy mondandóját Kosztolányi egy játékos, de úgy is mondhatjuk, tudatosan infantizáló műfajban mondta el, önvédelmi gesztusként fogható föl. A tárgy ugyanis igencsak súlyos volt: a „háború okozójának" meggyilkolása. A kis „báb- és rímjátékban" van néhány nagyon lényeges tézis. A címszereplő, a szörny, az őt meggyilkoló katonák meghatározásában a „háború okozója", a katonák, saját értelmezésük szerint, a „háború okozóját" ölik meg. A kis mű egyes részei azonban nem hagynak kétséget afelől, hogy ez a szörny, akinek identitását nem lehet pontosan megadni, de összetettebb jelenség, mint ahogy a katonák vélik, valami rejtett, önmagát a szemek elől elrejtő entitás, s megvan a maga logikája: más és több, mint valami pszichológiai értelemben vett „szörny". Ugyanakkor a kis „játék" a katonák tettét érthetőnek és szükségképpeninek állítja be. Tisza István neve természetesen nem fordul elő a szövegben, de Tisza sorsának ismeretében nem nehéz észrevenni, hogy a *Szörny*ben Kosztolányi Tisza sorsát, ha tetszik: végzetét anticipálta. Ezt egy kis cikkben meg is írtam. Szegedy-Maszák Mihály professzor, a maga nemes, értékvédő konzervativizmusa fogságában tagadta értelmezésemet. Az ő világképébe, értékrendjébe mindez nem fért bele. A véletlen azonban úgy hozta, hogy évekkel később egy hajdani fotográfus (Müllner János) első világháborús képeit albumban is közreadták (2016), s az egyik, Kosztolányi szövegével nagyjából egy időben született fotó egy háborúellenes budapesti tömegtüntetésről készült. S mit látunk a képen? A tüntetők a fejük fölé emelnek egy szimbolikus koporsót, amelynek a felirata egyértelművé teszi, hogy kit szántak a koporsóba. A koporsó felirata ugyanis ez: *Tisza Pista.* Nem kétséges tehát, hogy bár Kosztolányi a „háború okozóját" anonimizálva, szimbolikus „szörny"-ként nevezte meg, a közhangulatban akkor a „háború okozója" már „Tisza Pista" volt. A koporsót neki szánták. Azok a katonák tehát, akik 1918 őszén, a Róheim-villában megölték a sorsa elé menő volt miniszterelnököt, „csak" egy szociálpszichológiai dinamika beteljesítői voltak. Hogy a közös gyilkoláskor ki vagy kik voltak a szándék verbális megfogalmazói, majdnem teljesen mindegy. Tiszát a közhangulat ítélte halálra, s a közhangulatot néhány, véletlenszerűen összeverődött katona hajtotta végre. (Az eset Tisza-párti leírásaiból sejthető, hogy maga Tisza is nagyjából így fogta fel, ami vele történt.)

Azok az emberek, akiket évek során át gyilkolásra kondicionáltak, az elszenvedett szenvedéseikért, az átélt szörnyűségekért úgy vettek elégtételt, ahogy arra felkészítették őket. Az erőszak-alkalmazás visszafordíthatatlan végletességével, a gyilkolással.

7.
A háborús vereség és az irodalom viszonyának tematizálása során kikerülhetetlenül eljutunk az önmagát Tanácsköztársaságként megnevező politikai alakulat 133 napjához is. Epizód ez az idő

a magyar történelemben, kicsi, apró epizód, de – pro és kontra – nagy szimbolikus jelentőségre tett szert. A „kommün", pozitív interpretációban, bár elbukott, de kísérlet volt a kizsákmányolásmentes, igazságos társadalmi rendszer megteremtésére, a negatív interpretációban pedig a „terror", méghozzá a „vörösterror" megnyilvánulása volt, valami eredendően illuzórikus cél érdekében. A két értelmezés természetesen összebékíthetetlen, kizárják egymást. S az utókor éppen aktuális értékrendje és érdekei határozzák meg, hogy a közbeszédben melyik értelmező narratíva számít legitimnek. Az „objektív" történetírás mérlegén persze a kétféle értelmezés némileg egymásra másolódik, de az ellentétek nem lesznek kisebbek: a „terror" 133 napja valamiképpen mindig s minden interpretációban zavaró mozzanat marad. Anomália vagy stigma. Valójában mégsem a terror az igazi probléma, terror valamennyi eddigi társadalom történetében volt, s ha úgy hozza a csillagok állása, ma is van. A „liberális demokráciák" is megcsinálják a maguk kis terrorját (például Pinochet tábornok Chiléjében). Az első világháború lövészárokban, vérben és szennyben töltött évei után pedig a „vörösterror" inkább természetes fejleménynek látszik, mint magyarázatra váró anomáliának. Valami konstelláció mégis újszerűvé, külön karakterűvé teszi ezt az (egyébként, sajnos, szokványos) erőszakalkalmazást. (1) Ez a terror eszmék által előkészített, előre vetített s legitim terror volt, magából egy modern teóriából következett a terrorgyakorlás. (2) A teória absztrakt logikája a háború következtében nagyon erős érzelmi igazolást és indulati energiát kapott. (3) A terror egy jó vagy rossz, de ki nem próbált elméleti konstrukció realizálásának elméletből dedukált fejleménye volt. Mindez pedig abszolút „modernné" teszi a „vörösterrort", a kapitalizmus mélyszerkezete és dinamikája, visszájára fordítva, képeződött le benne. Ez a kapitalizmusellenes erőszak magát a kapitalizmus működési logikáját valósítja meg. Mindaz, ami a kapitalizmus ellen fordul e terrorban, a kapitalizmus absztrakt logikájának és e logikát realizáló intézményrendszerének a terméke. Ha azt vélnénk, hogy e terrorban csak absztrakt eszmék voluntarista megvalósítási kísérlete történt (márpedig ez a vád igen gyakori, sőt már-már közhelyszámba megy), akkor nem lehet nem figyelembe venni, hogy ezt a gyakorlatot a kapitalizmus modern intézményrendszere, s az intézményeibe integrált szereplői teremtették meg. Írók, költők, gondolkodók például, a modern kultúra médiumán keresztül. A modern kapitalizmus ugyanis önmaga, magára nagyon hasonlító sírásóját teremtette meg a modern kultúra médiumában. S nem tudott nem így tenni: működéséhez erre a modern kultúrára elengedhetetlen szüksége volt. Mert ez a kultúra magyarázta, igazolta, s ez a kultúra vezette le a fölhalmozódó feszültségeket.

Itt azonban egy pillanatra el kell időznünk. Ha arról beszélünk, hogy a „vörösterror"-ban a kapitalizmus lépett föl a kapitalizmus ellen, akkor, valljuk meg, e tézis sokak számára nem egyéb merő szofisztikánál. A történések dinamikáját azonban nem lehet leírni s megérteni anélkül a paradoxon nélkül, mely e folyamatokban jelentkezett. 1919-ben nem „kalandorok önkénye" valósult meg (amivel kritikusai szeretik fölcímkézni ezt a 133 napot), hanem egy feloldhatatlanul ellentmondásos törvényszerűség realizálódott lépésről lépésre. Két körülményre érdemes megkülönböztetett figyelmet fordítani. (1) A kapitalizmus és kapitalizmus közötti küzdelem, mint mindig, a *modernitás médiumán* keresztül valósult meg. (2) A születő magyar állam – függetlenül „színétől" – a győztes antanthatalmak, azaz a „külső" kapitalizmus szorításában kényszerült megszületni és jellegét elnyerni. Az (1) megértéséhez tudni kell: a modernitás nemcsak a kapitalizmus mechanikus leképezése és „kultúrává" transzformálása, hanem egyben óhatatlanul az adott kapitalizmus kritikája és korrekciójának keresése is. (Csak így „hiteles", csak így tudja teljesíteni legitimációs funkcióját.) Azaz megképződnek benne olyan szempontok

és elvek is, amelyek perspektivikusan túlmutatnak a kapitalizmuson, függetlenül attól, hogy ezek az adott pillanatban „reálisak”-e avagy illuzórikusak. A magyar modernizáció azonban túlzottan fiatal volt, az ún. ellenkultúra például legföljebb két évtizedes. Azaz a magyar kapitalizmust leképező modernitás, dinamikája ellenére, nem tudott eléggé kifinomulni, „megérni”, bizonyos tisztázó küzdelmek még lejátszatlanok maradtak. Ignotus kedvenc kifejezésével élve: a „pallérozódás” még nem eléggé haladt előre. Ugyanakkor a világháború láthatóvá tette a tőkeértékesülési folyamatban inherensen benne lévő barbarizáló dinamikát is. A háború szenvedésözöne kiélezte a tőkés társadalom ellentmondásait, radikális korrekciókra ösztönzött. E kettősség pedig csapdahelyzetet teremtett. A (2) szintén csapdaként zárult a változtatni, javítani akarókra (sőt a status quót – illuzórikusan – fenntartani akarókra is). A „külső” kapitalizmus érdeke és ereje minden belső folyamatot deformált: a lehetőségeket beszűkítette, a megoldásokat kényszerpályára terelte. Ez szépen kiderül az eseménytörténetből. Ismeretes, hogy a forradalom pillanataiban a demokratikus magyar értelmiség elitje rendkívül előremutató programot vázolt föl. A Világ 1918. november 3-i számában *A magyar intelligenciához* címmel kiáltványt tettek közé, amelyet Ady Endrétől Varga Jenőig és Vedres Márkig „mindenki” aláírt (az aláírók közt volt például a József Attila-életrajzból ismert Vágó Márta édesapja, Vágó József is), s ebben egyebek közt ez olvasható: „Nem fogjuk egymást fenyegetni. És szabadon alakuljon a szabad szövetség. Népakarat és önrendelkező jog wilsoni elvei alakítsák. Történeti határok ne legyenek gátjai az önrendelkezésnek. Éppoly kevéssé a nyelvhatárok: egyforma nyelvű állam több is lehet. És vitás esetben népszavazást kívánunk: független és elfogulatlan (nemzetközi) ellenőrzés alatt. A csehszlovák, lengyel, erdélyi román, délszláv, osztrák, osztrák-német és ukrán nemzeteket, melyek a régi 'osztrák–magyar monarchia' területén élnek: önmagukkal teljesen szabadon rendelkezőknek tekintjük és egyenjogúaknak a magyarral. Szövetségünkhöz ők és mások, akaratuk szerint csatlakoznak vagy nem csatlakoznak. És a szövetkezés az egyes államok teljes függetlenségének alapján történjék. Független intézzék pénz-, had-, bel-, kül- és kultúrügyeiket: amennyiben egyik vagy másik ebben is szorosabb kapcsolatba önként nem lép. De a gazdasági érintkezés legyen közöttük egészen korlátozatlan. S a közlekedési és gazdasági berendezkedés közös érdekek egységes szempontjai szerint igazodjon. Idegennyelvű kisebbséget bármelyik államban bármely más államnak korlátlanul legyen szabad támogatni, szellemileg úgy, mint anyagilag. Hadd tartson iskolát a másik államban, segítse fajrokonait, ahogyan akarja. És a nyelvről se lehessen ott vita. (…) Ily államszövetség a maga kereteiben megvalósítja a nemzetek társadalmát. (…) *Ahol egyik nemzet sem akar ura lenni a másiknak, az a föld nem lehet a szolgaság talaja*.”

Ez a program, nem kétséges, olyan problémák tömegét oldotta volna meg, amelyek máig megoldatlanok, és fájdalmas deformációk, gyűlölködések forrásai, s ugyanakkor az ország is a legjobban, legépebben jött volna ki az összeomlásból. De ez a program két oldalról is tűz alá került – ez csak az ellenkulturális elit elképzelése volt. S belülről is, kívülről is sok másféle elképzelés akadályozta megvalósulását. Belülről az, amit Babits – az „apolitikus”, de érzékeny és jószemű Babits – azonnal diagnosztizált. A Nyugat 1918. novemberi (kettős) számában, *Az első pillanatban* című cikkében észrevette: nincs s nem is lehet egység. „Micsoda forradalom ez?” – kérdezte. „Polgári forradalom? Negyvennyolcas szabadságforradalom? Nacionalista? Vagy antinacionalista forradalom, vörösforradalom, szocialista, társadalmi? Magyar vagy emberi? Vagy éppen a bolseviki anarchia szellemének első és még álcázott kirobbanása a Rend palackjából? *Máshogyan látja minden párt, máshogyan minden osztály, igazán mint egy varázstüneményt:*

mindenki a maga szíve szerint látja! És mindegyik mást is vár tőle: más eredményeket, más tendenciát!" Babits a *fascés*, a vesszőfonadék metaforájával él – metaforája kísérteties, hisz tudjuk, ez lesz majd az olasz fasizmus szimbóluma, de tény, a hasadtság, a megosztottság, amiről Babits beszélt, valóságos volt. A modernitás fragmentálja a társadalmat. „Nem belső ellentmondás-e ez? Hogy állhat meg egy ilyen mozgalom, melyről ennyire nem lehet megmondani, mit akar, melynek ennyire nincs egységes akarata?" S ez, igaza volt Babitsnak, alapösszefüggés. Oly erős összefüggés, hogy egyetlen, mégoly zseniális forradalmár vágya és szava sem szüntethette meg. Az ország előtt álló lehetőségeket ez a megosztottság, ez a fragmentáltság nagymértékben meghatározta. S kívülről is minden a kiáltványban megfogalmazott program ellen dolgozott. A „győztesek" rövid távú érdeke a Monarchia szétverése volt, a magyar (s osztrák) „uralom" elsöprése. E vonatkozásban szimbolikus Jászi Oszkár aradi tárgyalása a románokkal, amely teljes kudarcot hozott. Pedig ha valaki „megértette" a nemzetiségek érdekeit s méltányolta azokat, az Jászi volt. A „győztesek" azonban, rövidlátó módon, maguk alá akarták gyűrni a vesztes magyarokat politikailag és gazdaságilag is. Csak egy lehetőségeiben megcsökkentett Magyarország enyhítette szorongásaikat. S ez a két oldalról is a fennálló, a „rendszer" ellen hergelő dinamika nemcsak a kiáltványban megfogalmazott programot lehetetlenítette el, de szükségképpen a magyarországi belviszonyokat is radikalizálta, *a politikai mozgásokat túlfeszítetté tette.* Azaz végső soron, saját szerepét kódoló, elrejtő áttételeken keresztül maga a tőke mint hatalom hívta ki maga ellen a radikális változás igényét.

Pedig a helyzet már eleve igencsak komplikált, sőt kilátástalan volt. Krúdy Gyula például, a finom, disztingvált úriember, akit nemcsak kitűnő íróként, de realisztikusan gondolkodó helyzetértelmezőként is ismerhetünk, igen korán kimondta, nagy a baj. 1918. november 10-én *Naplójegyzet zord időből* címmel cikket írt a Magyarországba. Már első mondata sokatmondó: „Ha ebből a bajból ép bőrrel kimenekültök, minden magyar átölelheti a szentek sovány lábszárait." Majd: „Megásva a sírverem, ahová mindenestől belefordítják a nemzetet a rossz vezérek, eszeveszett politikusok, gyönge királyok." A „horizonton" pedig „egy égbenyúló bitófát" látott, „amelyen majd halálát leli ez a vitézségében megbolondult nemzet". S úgy látta: „Ha kegyelmet kap a történelmi végzettől a magyar nemzet, azt köszönheti annak, hogy látása hirtelen visszatért, mint a bibliában a vaké."

S ne feledjük, ez csak a starthelyzet volt. Az egyetlen lehetőséget, Krúdy szavaival élve, csak a „látás" visszatérése kínálta. Ám tudjuk, ez a lehetőség, a látás visszatérése nem valósulhatott meg: a látás azonnal „többeslátásba" csapott át. A kudarc be volt programozva.

S a kudarc, menetrendszerűen, be is következett. Ám a modern magyar ellenkultúra erőinek kudarca, mely 1918/19-ben – több lépcsőben, egymással is szembefordítva ezeket az erőket – csakugyan bekövetkezett, nem a „vörösterror", sőt még csak nem is a „fehérterror" miatt vált végzetessé. Ne essünk túlzásokba: történelmi léptékben mindkettő futó epizód volt. De a modernizáció erőinek szükségképpeni kudarca, a történelem paradox logikája szerint, megerősítette és aktiválta azokat a korábban visszaszorulóban lévő erőket, amelyek a „történeti" *status quo* (értsd: a régi privilegizáltak érdekeinek) védelmében a modernitás s a modernizáció visszavételét, korlátozását emelték a hivatalos – „nemzeti" – politika rangjára. (Szimbolikus, hogy Szekfű Gyula nagy hatású, nevezetes műve, *A három nemzedék* a nagy magyar modernizációs periódust mint „hanyatló kort" láttatta, s az onnan kivezető utakat vázolta.) S ez a fordulat a *habitus* terén minden más folyamatot is mélységesen meghatározó, nagyon markáns *regressziót* indított el. Ebből a regressziós történeti spirálból pedig – egyes későbbi periódusok minden

erőfeszítése ellenére – igazában máig nem tudott kitörni a magyar társadalom. (Hogy miért, az messzire vezetne, e cikk keretében még utalni sem lehetséges rá, de annyit jelezni itt is érdemes: e folyamat gyökere ide, 1918/19 történelmi kudarcához nyúlik le.)

A bajok oka azonban, s ezt legalább ma tisztán kell már látni, nem egyes „kalandorok" ténykedésében keresendő, nem is a „baloldal", az ellenkultúra bűne, hanem – paradox módon – a magyar kapitalizmus gyengeségének következménye. Annak, hogy az a bizonyos „pallérozódás" a nagy katasztrófa pillanatáig még nem haladt eléggé előre. Még túlzottan „nyers" és letisztulatlan volt e folyamat, eredményei még nem értek be, a világkapitalizmus aktuális mozgása pedig elvágta a folytatás lehetőségét.

Ám tetszik-e ma vagy sem, tény: az 1918/19-es várakozásokat tükröző szövegek egyértelművé teszik, a forradalomban való remény elég széleskörű volt. A változás, az addigi gyakorlat átfogó megváltoztatásának igénye sokak közös igényeként jelent meg. Nem véletlen, hogy vaskos szöveggyűjtemények születhettek, amelyekben harcos újságírók és jámbor költők szövegei dokumentálják az „új isten" érkezését, az új perspektíva iránti várakozást. (Juhász Gyulánál vagy Tóth Árpádnál például aligha képzelhető el jámborabb, agresszióra kevésbé hajlamos ember, márpedig, tudható, mindketten alaposan „kompromittálták" magukat „vörös" várakozásaikkal.) A kommün mint megoldás azonban a tőke legélesebben látó kritikusának prognózisa szerint sem lehetett még egyéb, mint „nyers kommunizmus". Bármennyire kiéleződtek is a tőkeértékesülés lehetőségeiért vívott harcok, bármennyire megnőtt is az ebből a küzdelemből fakadó szenvedések köre és intenzitása, bármily erős ellenhatást váltott is ki mindez a folyamatok elszenvedőiben, a tőke kiterjedésének – „globalizációjának" – még nagyon nagy tartalékai voltak, s az úgynevezett „nyerteseknek" az érdekei és hatalmi potenciálja oly nagy volt, a kapitalizmus úgy átszőtte az élet minden dimenzióját, hogy „leváltásának" esélyei gyakorlatilag minimálisak voltak. Az ilyen történeti (határ)helyzetek pedig szükségképpen kedveznek az elsöpörni kívánt „történelmi szemét újratermelődésének". A magyar 133 nap így a „nyers kommunizmus" valamennyi visszásságát sűrítve produkálta. Az idő „éretlenségét", a felkészületlenséget, a szimplifikáló logikát, a balekséget és a (szórványos) kalandorságot, a gyávaságot és a hatalommal való visszaélést, a fanatizmust és az önzést – egyszóval: az időhöz való föl nem érés gyarlóságait. Ezt a „meccset" nem lehetett megnyerni. Ezzel csak ijedelmet és (agresszív) reakciókat lehetett kiváltani. Az igazságos társadalom eszméje pedig az utópiák messzi távolába száműzetett.

8.

Hogy a „vörösterror" kiváltotta ijedelemre a „fehérterror" reakciója következett, megint csak törvényszerű. Az úgynevezett „ellenforradalom" militánsai maguk is frontot járt katonák voltak: a „századosok" generációja. Gömbös, Kozma, Zsilinszky – s persze a kecskeméti gazdagparaszt fiú, Héjjas Iván. Ők ugyanúgy megszokták a gyilkolást, mint beosztottjaik. A gyilkolás napi rutin, s ha kell, problémamegoldó eszköz lett számukra is. S reakcióikat élessé tette, hogy veszélyeztetve is érezték magukat, valamint társadalmi beágyazottságukat. Két oldalról is. A „vörösök" részéről (akiket mellesleg „zsidóként", azaz idegen jövevényekként is lehetett azonosítani), s a győztesek „béketeremtő" ambíciója részéről is. S tény: a „századosokat" éppúgy destabilizálta társadalmi helyzetükben a háború, mint beosztottjaikat. Csak ők, helyzetükből adódóan, nem a változtatásokban, hanem a helyreállításban voltak érdekeltek. Vagy legalábbis a veszteségek minimalizálásában. A „nemzeti hadsereg" tehát, amelynek élére, groteszk módon, egy, már nem

fiatal „lovas tengerész” került, mert ő volt a legmagasabb rangú a szerep potenciális betöltői közül, fellépésével és akcióival a megrendült tekintélyt, a „magyar hagyományokat” s a hierarchia tudatát igyekezett restaurálni. Honvédelemre alkalmatlan volt e gárda, ellenségeik, például a franciák vagy a románok kegyéből létezhettek, de legyőzőikkel, „nemzeti ellenségeikkel” egy nagyon lényeges ponton azonos érdekűek voltak. A társadalmi viszonyok „fölforgatása” egyikük számára sem volt kívánatos. Ez az érdekazonosság pedig a fölforgató vörösökkel szemben legitimálta a „nemzeti” hadsereget a győztes hatalmak körében. S több mint szimbolikus, de nagyon is törvényszerű, hogy Horthy akkor vonulhatott be Budapestre (lovon persze, ahogy egy magyar úrhoz illik), amikor a románok nagy kegyesen kivonultak onnan.

Teljes körű, mindenre kiterjedő restauráció persze, értelemszerűen, nem következhetett be. Ehhez kevés volt a példastatuálásból való gyilkolászás. De nem véletlen, hogy az „atrocitások” többnyire olyanokat sújtottak, mint a Népszavát szerkesztő Somogyi Bélát, Babits költőrokonát, a jogakadémiai tanár Buday Dezsőt vagy éppen a Szegedi Napló korábbi „névtelen” újságíróját, Berkes Ferencet. A szó ugyanis hatalom, félni lehet tőle. S az sem véletlen, hogy a „kurzus” a második-harmadik vonalból saját írói rendet próbált megszervezni, helyzetbe hozni. Volt ugyan egy pillanat, amikor ez a „kurzus” két jelentős alkotót, a két Dezsőt, Szabót és Kosztolányit is saját táborában tudhatta, de ez csak egy pillanat volt. Szabó, alkatából következően, irányíthatatlan figura, ahogy mondani szokás: „elszabadult hajóágyú” volt, ő nem sokkal később már „görénykurzusról” beszélt. (A görény tudniillik sunyi, büdös és lop.) Kosztolányinak pedig saját szerepét saját gyomra sem vette be tartósan. Szerkesztőségi társait, bizalmas körben, viszonylag hamar ő is már csak „terroristaként” emlegette. S a *Pardon*ok szerzője, amikor már tehette, maga számára is pardont kért. Az irodalom azonban két vonatkozásban strukturálisan is megszenvedte a háború elveszítéséből fakadó új helyzetet. A modern magyar irodalom képviselői közül sokan, hosszabb-rövidebb időre emigrációba szorultak, vagy éppen belső emigránsok lettek, a modernség emblematikus folyóiratának, a Nyugatnak központi szerepe megszűnt, fénykorszaka lezárult. Az irodalom egésze fragmentálódott, viszonylagos értékű áramlatokra szakadt szét. S nem utolsósorban az irodalom művelőinek egy – mondjuk ki nyíltan: silányabb – része hatalomvédte, privilegizált helyzetbe került, s egy kiürült konzervativizmus szószólójaként azt igyekezett igazolni, amit ép erkölccsel és tiszta fővel nem lehetett. Ez nem az „írástudatlanok árulása” volt, hanem a kontraszelekció tudatos és rosszhiszemű hasznosítása. Ez is „modern” jelenség, a selejt értékesítése, szerepbe állítása. A magyar irodalom, általában: a szellemi élet teljesítőképessége pedig, levegő híján, megtört és deformálódott. Úgy lett „gazdagabb” (értsd: változatosabb), hogy – kényszerűségből – új, parciális szerepköröket kellett magának kialakítania. Előbb megjelent az „emigráns író” típusa, amelynek érdemi mondanivalója volt, de olvasója egyre kevesebb lett, majd a sok szempontból hasonló, mégis lényegileg más funkciójú „kisebbségi” író. (Egy bő fél évtizedig az „emigráns írók” voltak a fontosabbak, a jelentősebbek, majd a „kisebbségi írók”, főleg a romániaiak lettek azok.) A kisebbségi magyar irodalmak tragédiája, hogy egyéni képességektől és ambícióktól függetlenül, voltaképpen 19. század eleji – „nemzet-”, illetve nemzetikisebbség-megtartó – szerepbe kényszerültek, s a kisebbségi kultúrából hiányzó tudásterületeket is, esendő módon, pótolniuk kellett. De az anyaországban sem volt igazán jó a helyzet. A le- és kiváltak tehetsége és tapasztalata hiányzott innen. A Nyugat úgynevezett „második és harmadik nemzedéke” meg sem közelítette teljesítménye minőségében az első nemzedékéét. A Nyugat vonzáskörén kívül helyüket hosszabb-rövidebb időre megtalálók pedig csak speciális – fontos, de nem elsősorban esztétikai értelemben izgalmas – szerepek be-

töltésében jeleskedhettek. Az úgynevezett „népi írók" például, kénytelen-kelletlen, a helyzet logikáját követve a parasztság fölzárkóztató modernizációjának élharcosai lettek. A Kassák nyomvonalán mozgó magyar avantgárd, önmaga esztétikai ambícióit is redukálva, a szervezett munkások irodalmi és kulturális munícióval való ellátását szolgálta elsősorban. S az irodalmilag legnagyobb, legjelentősebb alkotó, József Attila, szinte közvetlenül a halála előtti pillanatokig irányzatok és csoportok között mozgó marginális alkotónak számított, mert ő, a renitens s rendhagyó tehetség, aki még „proletár költőként" sem tudhatott maga mögött számottevő tábort, sehová nem illett be igazán. A Szép Szót ugyan ő gründolta magának, de a Szép Szó gyorsan „urbánus" lett, s ő az urbánusok közt sem volt igazán a helyén. Az *élő* József Attilát kora szellemi élete sem igazán megérteni, sem – pragmatikusan – elfogadni nem tudta. Csak megtűrte vagy/és olykor a maga céljaira fölhasználta. Summa summarum: a két világháború közötti irodalom már egy irodalmi fénykor megtörésének és deformálódásának irodalma volt. Az irodalom mint *intézményrendszer* az irodalom mint történetileg lehetséges *kifejezés- és megértésalakzat* ellen hatott. Az ösztönző, erősítő és visszaigazoló légkört szekták és klikkek áporodott levegője, de úgy is mondhatjuk: levegőtlensége „pótolta". Az intézményrendszer érdemtelenül vagy félérdemek alapján privilegizált egyeseket (még a Nyugatnál is), s kíméletlenül marginalizált mindenkit, aki nem a hamis konszenzussal együtt mozgott. Védelmet, nagyon viszonylagos védelmet csak a szűk irodalmi szekták nyújtottak, ameddig az író alávetette magát a szekta szabályainak.

Az irodalom szociológiailag legsúlyosabb vonulata pedig, nem is véletlenül, az üzleti irodalom lett, a fogyasztható bóvli.

Szimbolikus, hogy a korszak lezárulásának időszakában, már József Attila halála után, a legjelentősebb költői teljesítmény életalapja egy merőben *új, dehumanizált élethelyzet*ből fakadt: Radnóti, tetszik vagy sem, beleillik-e vagy sem önképünkbe, már csak a tarkólövés élményének klasszikus kifejezője lehetett, akinek teljesítménye a dehumanizáltságról való pontos, hiteles és megrendítő tanúskodásban valósult meg. S ő már azt volt kénytelen leírni, hogy: „szabad szerettem volna lenni mindig, s őrök kísértek végig az úton."

9.

A „nagy háborút" követő korszak magyar irodalma, tetszik vagy sem, már egy új, elsötétülő világrend kifejezésének irodalma volt. Egy emberi lehetőségeiben megcsappant, ellentmondás- és feszültségpotenciálját csúcsra járató kor irodalma. Sok esendőséggel, egyéni alkotói visszaesésekkel és (olykor) feltámadásokkal, s az egyéni hősiesség néhány kivételesen szép és jelentős teljesítményével. Az 1918 végi összeomlást követő korszak azonban, nem lehetnek kétségeink, már rosszabb és veszélyesebb világról árulkodott, mint amilyen az előző volt. Az irodalom ugyan a maga módján erről is leadta még jeleit, de éppen a legtisztább és legfontosabb jelek vétele a „légköri zavarok" miatt csak akadozva, rossz hatásfokkal történt meg.

A békeszerződések – s benne „Trianon" – a nagy háború sikertelen lezárásának kísérleteként mindenesetre nem volt több, mint a globális kapitalizmus „aktuális" erőviszonyainak „nemzetközi jogi" kodifikációja. Szétverte, ami szétverhető volt, s rögzítette azt a feszültségteret, amely garantálta Európa gazdasági, politikai és katonai leépülését. Az aktus paradoxona magyar szempontból az, hogy a több száz év után megszülető önálló Magyarország a modernizációs lehetőségek radikális beszűkülésével együtt született meg, s a törés a modernizáció legfontosabb dimenziójában, a mentalitás szférájában volt a legnagyobb, a legvégzetesebb.